

Biserica armenescă "Sfânta Treime" din Suceava. Între legendă și adevăr istoric

Daniel Ciobanu

Capitală a Țării Moldovei vreme de mai bine de un veac și jumătate și oraș de frunte al acesteia, Suceava a beneficiat, aproape pe întreg parcursul existenței sale, de importantul aport economic și cultural al comunității armenesti.

Bogați și culti, oameni dotați cu un deosebit spirit întreprinzător, armenii, prin însăși natura profesiunilor pe care le exercitau, s-au situat, secole de-a rândul, în fruntea patriciatului sucevean¹.

Vreme îndelungată, la Suceava, a existat o numeroasă colonie armenescă², membrii săi contribuind la "ridicarea economică a orașului, ca mijlocitori ai comerțului între Polonia și Orient, prin Moldova"³. Beneficiind de importante resurse financiare, armenii suceveni au lăsat, cândva, posterității, printre altele, și o deosebită moștenire arhitectonică: șase biserici și mănăstiri și numeroase edificii civile.

Dintre lăcașurile de cult, patru mai ființează încă. Este vorba de bisericile **Sf. Cruce** și **Turnul Roșu** (cu hramul "Sf. Simeon cel Bătrân") și mănăstirile **Hagigadar** (cu hramul "Sf. Maria") și **Zamca** (cu hramul "Sf. Auxentie")⁴.

Istoria acestora este, în linii mari, destul de bine cunoscută⁵. Ne-am propus, în lucrarea de față, așa cum lesne se poate observa din titlu, să dăm contur unei imagini, fie ea și foarte palidă, a istoriei unui lăcaș de cult puțin cunoscut. Este vorba de una dintre cele două biserici armenesti demolate în veacurile trecute: **Sf. Maria**⁶ și **Sf. Treime (Troita)**, aceasta din urmă făcând obiectul de studiu al prezentei lucrări.

Ne-am lovit însă, în cursul investigațiilor noastre, de un serios impediment: zgârcenia surselor documentare. O întâmplare fericită ne-a pus la dispoziție un izvor

¹ Emil Ioan Emândi, Mihai Ștefan Ceașu, *Să nu dărmăm dacă nu știi să zidești (Contribuții de morfologie urbană la cunoașterea istoriei orașului Suceava. 1388-1988)*, Rădăuți-Iași, Editura "Glasul Bucovinei", 1991, p. 70.

² Ștefan S. Gorovei, *Note de istorie medievală suceveană*, în *Suceava*, X, 1983, p. 215.

³ Nicolae Grămadă, *Aspecte de viață din trecutul orașului Suceava*, în *MMS*, 10-12, 1957, p. 877.

⁴ Grigore Goilav, *Bisericile armenice din Țările Române*, extras din *RIAF*, XII, 1912, p. 4; vezi și Hagop Dj. Siruni, *Bisericile armenice din Țările Române*, în *ArtRom*, tom V (1940), p. 180-181 și Nicolae Grămadă, *op.cit.*, p. 883. Deasemenea, bibliografia problemei poate fi consultată la Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 801, 810, 811.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Relativ la aceasta, avem puține informații, adunate și transmise de Hagop Dj. Siruni, (*Bisericile armenice din Țările Române*, în *Anz*, 1942-1943, p. 522) și Emil Ioan Emândi (*Habitatul urban și cultura spațiului. Studiu de geografie istorică. Suceava în secolele XIV-XX*, Iași, Editura "Glasul Bucovinei", 1996, p. 246-247).

istoric interesant, merit să lămurească, parțial, un moment din trecutul acestui lăcaș de cult: **Genealogia familiei Baron Kapri**. Adevărată cronică de familie, prima de acest gen, la noi, ea a fost publicată, relativ recent de către d-l profesor Ștefan S. Gorovei⁷. Manuscrisul după care a fost întocmită ediția are însă câteva pagini lipsă. O parte dintre aceste lipsuri pot fi însă ușor suplinite cu ajutorul unui alt manuscris ce se găsește în colecția Muzeului de Istorie din Roman. La locul potrivit, mai jos, vom comenta pe larg pasajele din manuscris, care servesc la întocmirea acestei lucrări.

Data ctitoririi acestui lăcaș nu se cunoaște⁸. Construită, probabil, în secolul al XVI-lea⁹ sau la începutul celui următor¹⁰, biserica Sf. Treime era amplasată în partea de sud-vest a orașului. Ruinele sale se aflau, în secolul trecut, în grădina doctorului Volcinski, lângă Poșta veche, zonă a internatului de mai târziu "Vasile Cocîrlă" al Liceului "Ștefan cel Mare"¹¹, azi spațiu construit al cartierului Mihai Viteazul¹².

După cum deja am amintit, informațiile relative la istoria bisericii acesteia sunt foarte puține. Chiar și descrierile de călătorie ale străinilor care au trecut pe la noi în evul mediu, foarte abundente în unele locuri și cu referire doar la anumite lucruri sau fapte, cuprind, rareori, referiri, indirecte însă, la momente din existența bisericii armenesti Sf. Treime.

Astfel, în 1608, călătorul armean Simeon Dbir Lehați menționa, la Suceava, existența a trei biserici armenesti de piatră în oraș și a două mănăstiri, una lângă oraș (= Zamca) și alta aflată la două mile depărate (= Hagigadar)¹³. Pietro Bogdan Bakšić, în 1641, amintea tot cinci biserici¹⁴, în timp ce Bartolomeo Bassetti, doi ani mai târziu, menționa doar "trei biserici și o mănăstire în afară de oraș, în care își are reședința episcopul lor, cu doi preoți"¹⁵. Marco Bandini, în 1646, scria despre armenii

⁷ Ștefan S. Gorovei, *O veche cronică genealogică: familia baronilor Kapri*, în *ArhGen*, III, (VIII), 1996, nr. 1-2, p. 145-178.

⁸ Acest manuscris a fost achiziționat și păstrat în colecția sa de către regretatul profesor românec Neculai Grigore Ștețcu. În primăvara anului 1998, împreună cu o mare parte din arhiva acestuia, manuscrisul în cauză a fost donat muzeului. Exprimăm, pe această cale, membrilor familiei Ștețcu mulțumirile noastre.

⁹ Grigore Gailav, *op. cit.*, p. 4.

¹⁰ Hagop Dj. Siruni, *Bisericile...*, în *ArhRom*, V (1940), p. 180-181.

¹¹ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 810; Emil Ioan Emami, *op. cit.*, p. 246-147.

¹² Dimitrie Dan, *Die orientalischen Armenier in der Bucovina*, Czernowitz, 1890, p. 13; Grigore Gailav, *loc. cit.*; Ioan Emil Emami, Mihai Ștefan Căușu, *op. cit.*, p. 270, nota 140, p. 72-73; Ioan Emil Emami, *op. cit.*, p. 246-247; 277, nota 123.

¹³ Grigore Foi, *Monumente de cultură armeană medievală ale Sucevei*, în *Aspecte ale civilizației românești în secolul XIII-XVII - Culegere de studii*, redactor coordonator Emil Ioan Emami, Suceava, 1986, p. 115.

¹⁴ *Călători străini despre Țările Române*, vol. IV, îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu, București, Editura Științifică, 1972, p. 346; vezi și Hagop Dj. Siruni, *Bisericile...*, în *Ani*, 1942-1943, p. 517 și Ștefan S. Gorovei, *Note...*, p. 215.

¹⁵ *Călători străini...*, vol. V, București, 1973, p. 240.

¹⁶ *Ibidem*, p. 182 și *Diplomatarium Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani*, II, Roma, 1930, p. 347.

din Suceava că aveau patru biserici, iar episcopul lor locuia afară de oraș, într-o mănăstire vestită¹⁶, nepunând la socoteală, probabil, mănăstirea Hagigadar¹⁷.

Datorită războaielor din veacul al XVII-lea, mare parte dintre bisericile armenesti sucevene au fost părăsite. La aceasta au contribuit nu numai atacurile diverselor armate, ci și scăderea numărului populației armenesti, ca o consecință a omorurilor, robirilor și, nu în ultimul rând, și deplasării multor armeni în Ardeal¹⁸.

În august 1671, trecând prin Suceava, misionarul Vito Piluzzi din Vignanello, scria superiorilor săi: "biserici de ale armenilor sunt două; afară din oraș este o mănăstire de armeni, la o depărtare de o milă italiană, unde își are reședința episcopul lor și el este un persan"¹⁹.

Când a fost dezafectată biserica Sf. Treime, e greu de precizat. Cert este însă faptul că, în 1646, acolo încă se mai oficia Liturghia. În acel an, conform unei notițe de pe un manuscris păstrat în biblioteca mechtariștilor din Viena, în lăcașul de cult susmenționat, episcopul Anton îl hirotonea preot, la 14 martie, pe Khaciatur, fiul preotului Simeon²⁰.

Este posibil ca această biserică să fi fost părăsită, potrivit informațiilor transmise de către Georg Kraus²¹ și Paul din Alep, în urma războiului din anul 1653, purtat pe teritoriul orașului²², când Timuș Hmelnițki "a prădat bisericile și mănăstirile din Suceava". Aici Timuș "dărmase mănăstirea armenescă și ucisese pe vartabed, pe preoți, pe călugări și pe toți armenii care se adăpostiseră acolo. Cum ei erau peste măsură de bogați, el a pus mâna pe toate averile lor, pe lucrurile lor de preț, pe aurul lor, pe mărgăritarele lor și pe nenumăratele lor giuvaeruri fine; cât despre monetele de aur, erau două butii pline"²³. La un an după desfășurarea acestor evenimente, călătorind prin Ucraina, Paul din Alep avea ocazia să noteze următoarele: "am ajuns în sfârșit, într-un oraș numit Subotov, unde locuia în mod obișnuit Timuș, fiul hatmanului. Locuitorii au venit cu mare alai să ne întâmpine și ne-au dus într-o biserică nouă, mare, cu hramul Sf. Mihail, în care sunt adunate tezaurele bisericilor armenesti jefuite și ruinate de răposatul Timuș în timpul șederii lui la Suceava, oraș din Moldova, pe care l-am pomenit mai înainte"²⁴. Așadar, diaconul a corectat cele scrise de el însuși cu un an mai înainte, notând faptul că Timuș nu jefuise doar una din bisericile armenesti.

¹⁶ V. A. Urechia, *Codex Bandinus*, în *ARMSZ*, s. II, XVI, 1895, p. 249.

¹⁷ Ștefan S. Gorovei, *Note...*, p. 215.

¹⁸ Emil Ioan Emandi, Mihai Ștefan Ceașu, *op.cit.*, p. 70.

¹⁹ *Călători străini...*, vol. VII, București, 1980, p. 91-92; *Diplomatarium...*, vol. IV, Roma, 1940, p. 125.

²⁰ Hagop Dj. Siruni, *op. cit.*, p. 524.

²¹ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei, 1608-1665*, București, 1965, traducere și studiu introductiv de G. Duzinchievici și E. Reus-Mirza, p. 165.

²² Ioan Emil Emandi, *op.cit.*, p. 246-247.

²³ *Călători străini...*, vol. VI, București, 1976, p. 99-100.

²⁴ *Ibidem*, p. 306.

Afectarea acestora în 1653 este foarte posibilă, ținând cont de faptul că două decenii mai târziu, după cum am mai amintit²⁵, Vito Piluzzi consemna existențe doar a două biserici armenesti. Și dacă Timuș Hmelnițki nu le-a jefuit pe toate, la vremea sa, această faptă au avut grijă să o comită apoi alții: "toate bisericile din Suceava au fost devastate de turci", scria în 1674, misionarul italian²⁶. În 1709, Suceava era încă plină de "biserici multe și ruinate"²⁷.

Târziu, abia în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea (mai exact, în anul 1768), existența lăcașului **Sf. Treime** este consemnată, din nou, în scris: "așa-numita Uliță Boierească... începe de la poarta bisericii **Sfintei Treimi** și duce în sus, pe lângă biserica armenescă, care se află în mijlocul orașului, până iarăși în cartierul armenesc, care uliță a fost pavată cu piatră, și pe care uliță se afla casa postelnicului Țica. Pivnița lui e mai sus de dughenele lui Ioan Kapri"²⁸.

Acest Ioan Kapri²⁹, membru de frunte al comunității armenesti, va juca, după cum se va putea observa mai jos, un rol foarte important în istoria bisericii **Sf. Treime**. Negustor bogat, el era proprietarul a numeroase terenuri, pivnițe, dughene și case din Suceava³⁰. În posesiunea sa a intrat chiar și terenul pe care se afla lăcașul nostru de cult. Odată înfăptuit acest lucru, soarta bisericii a fost pecetluită.

Cronica familiei baronilor Kapri conține, în manuscrisul păstrat la Roman, un pasaj interesant, relativ la istoria bisericii **Sf. Treime**. În cadrul medalioanelor întocmite lui Ioan (Ovanes) Kapri și soției sale Maria, autorul cronicii, Asfădur (Bogdan) Romașcan, a inserat câteva informații pe care le redăm mai jos:

"**Ovanes (Ion)**, feciorul lui Grigorie Kapri, născut la Suceava la 1722, repaosat la 1791 și înmormântat la biserica cu hramul **Sf. Cruce**; este și peatră scrisă pe mormânt.

Maria, soția lui Ovanes, fiica lui Hagi Manug din Iași, repaosată la Suceava prin un accident și anume: în ograda caselor soțului ei Ovanes era o veche biserică armeană cu hramul **Trei Erarchi** în ruină și, voind a o desființa meșterii, ca să aibă mai puțin de lucru, au început a o dărâma de jos și soția lui Ovanes s-a dus să privească când va pica și, când au strigat meșterii să fugă, că a început a se clătina, atunci, fugind, s-a împedecat și a picat jos și atunci pică biserica pe ea și rămâne moartă sub dărământuri; și se înmormântează, la 1775, la biserica cu hramul **Sf. Cruce** și, spre pomenire, soțul ei Ovanes Kapri zidește din acest material, la biserica **Sf. Cruce**, pridvorul, unde se slujește Sf. Lăturghie în tot anul, în ziua Sf. Ion, pomenind toți morții familiei".

²⁵ Vezi supra, nota 18.

²⁶ *Călători străini...*, vol. VII, p. 101.

²⁷ Nicolae Stoicescu, *op.cit.*, p. 784.

²⁸ *Suceava. File de istorie. Documente privitoare la istoria orașului. 1388-1918*, vol. I, București, DGAS, 1989, p. 431.

²⁹ Ștefan S. Gorovei, *O veche...*, p. 152-153.

³⁰ A se vedea registrul cadastral din 1785, publicat de către d-l Mihai Ștefan Ceaușu în lucrarea regretatului Ioan Emil Emandi, *op.cit.*, p. 562-568.

Această legendă circula printre armenii din Suceava încă la sfârșitul veacului trecut. Într-o formă apropiată, au consemnat-o în scris Dimitrie Dan³¹ și Grigore Goilav³²: "tradiția spune că un zid al bisericii s-a surpat peste o doamnă Kapri, ce se plimba prin grădina ei, omorând-o, dar lăsând teafăr copilul ce-l purta în brațe. Din dărâmăturile ei s-a clădit pridvorul bisericii Sf. Cruce"³³.

Că această legendă se bazează pe un fapt real, este neîndoielnic. Era o modă, mai ales în veacurile XVIII și XIX, ca doritorii de materiale ieftine de construcție să le obțină în urma demolării unor edificii aflate în ruină. Deasemenea, nu este întâmplător, credem, faptul că Ovanes Kapri a ales ca hram pentru capela construită în anii 1775-1776, ziua Sf. Ioan Botezătorul, și tocmai la biserica Sf. Cruce, o adevărată necropolă a familiei sale³⁴. Avea de ispășit un păcat Ovanes și a acționat în consecință³⁵.

A avut 10 sau 11 copii: 6 băieți și 4 sau cinci fete³⁶. O parte dintre aceștia erau încă în viață în anii 1834-1836, atunci când a fost întocmită cronică, astfel încât Asfador Romașcan a avut de unde procura informații de cea mai bună calitate.

Totuși, asupra acestui subiect mai persistă încă un semn de întrebare. Hramul Sfinților Trei Ierarhi nu există în Biserica Armeano-Orientală. Cum este, atunci, posibil, ca un preot, Ștefan Moisa, traducătorul în limba română a cronicii, să comită o greșală de acest gen, substituind hramul Sfinților Trei Ierarhi celui al Sfintei Treimi? Un răspuns la această întrebare nu se poate însă da decât în cazul unei posibile descoperiri a originalului în limba armeană al cronicii.

Întâmplarea din 1775 și-a pus, destul de mult, amprenta asupra familiei baronilor Kapri. Nu degeaba, armenii din Suceava nu au uitat de existența acelei vechi biserici. O aminteau curioșilor, de pildă membrilor comisiei austriece însărcinate, în 1784, cu delimitarea proprietăților din oraș³⁷, sau călătorilor interesați de istoria armenilor³⁸.

Ruinele bisericii se mai cunoșteau încă la sfârșitul veacului trecut³⁹. Cimitirul ei a dispărut, pietrele tombale fiind mutate, în secolul trecut, în curtea bisericii Sf. Cruce⁴⁰, unde se află și astăzi.

³¹ Dimitrie Dan, *op. cit.*, p. 14.

³² Grigore Goilav, *loc. cit.*; mai nou, vezi și Ioan Emil Emandi, *op. cit.*, p. 246-247.

³³ Grigore Goilav, *loc. cit.*

³⁴ *Ibidem*; Hagop Dj. Siruni, *Bisericile...*, p. 524; Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 801; Ioan Emil Emandi, *op. cit.*, p. 246-247.

³⁵ De altfel, și în alt loc din corpul cronicii (cf. Ștefan S. Gorovei, *O veche...*, p. 153), în introducere, este menționată ctitorirea pridvorului de la Sf. Cruce.

³⁶ *Ibidem*, p. 156.

³⁷ Rudolf Gassauer, *Contribuțiuni la istoria Sucevii și a împrejurimei*, în *Anuarul Liceului Ortodox Orășenesc "Ștefan cel Mare"*, Suceava, 1927, p. 27 (apud Nicolae Grămadă, *op. cit.*, p. 876).

³⁸ Minas Păjășkianț, *Călătorie în Polonia și în alte părți locuite de armenii din Ani, Veneția, 1830*, p. 191 (apud Hagop Dj. Siruni, *Bisericile...*, p. 524).

³⁹ Vezi supra, nota 10.

⁴⁰ Grigore Goilav, *loc. cit.*; Hagop Dj. Siruni, *Bisericile...*, p. 524; Grigore Foit, *op. cit.*, p. 115.

Asemenea crâmpie din istoria unui lăcaș de cult nu vor impresiona, probabil. Ne rămâne însă speranța că se vor găsi persoane care, după cercetări rodnice, vor da la iveală o monografie a bisericii Sf. Treime.

**L'église arménienne "Sfânta Treime" de Suceava.
Entre légende et vérité historique
Résumé**

L'auteur a suivi dans cet oeuvre de mise en évidence l'image d'histoire d'une église peu connue: Sfânta Treime, qui a été démolie des époques passées.

L'auteur a utilisé un document historique intéressant pour expliquer un moment du passé de cette église, appartenant de la communauté arménienne de Suceava.